

Tankönyvügyünk – történeti és nemzetközi összehasonlítások tükrében

A tankönyvügynek mélyrenyúló, évezredes történeti gyökerei vannak. A tankönyvek történetét – lehetőleg nemzetközi összefüggésekben – azért is érdemes megvilágítani, hogy jobban megértsük a jelen tankönyvhelyzetet, s a fejlődésvonalak „meghosszabbításából” kirajzolódjon a jövő képe.

A tankönyv előzményei a taneszközök „első generációjába” tartozó információhordozók (feliratok, táblák, makettek stb.). Maguk a nyomtatott tankönyvek – a didaktikai kézikönyvek egyértelmű kategorizálása szerint – a taneszközök „második nemzedékébe” tartoznak, „mindössze” félezer évesek. A 20. században azonban két (vagy három?) újabb taneszköz-generáció is született, amely hatást gyakorol az előző taneszköz-nemzedékekre, így a tankönyvekre is. (1)

Amikor a tankönyveket a taneszközök rendszerében vizsgáljuk, ezt egyrészt vertikális (történeti), másrészt horizontális (rendszer szemléletű) megközelítésben tehetjük. A taneszközrendszer változása „globális” folyamat, noha a világ egyes pontjain eltérő „sebességgel”, intenzitással és minőségben valósult meg. A történeti és nemzetközi összehasonlító vizsgálódások alapján tudjuk megállapítani a tankönyvek fejlődéstörténetének irányvonalát és főbb állomásainak meghatározása mellett azt is, hogy egy-egy jelenség az általános törvényszerűségek, vagy a ritka kivételek közé számítható-e.

A tankönyvtörténet folyamata már csak azért is érdekes, mert a tankönyv konzervatív konstrukció (az amúgy is konzervatív iskolai oktatásban ez „rendszer-komfort”). A tankönyvírók legtöbbször nem vonhatják ki magukat az általuk használt egykori tankönyvek hatása alól, az előző tankönyvgarnitúrák közvetlenül hatnak a következőkre. Előfordul, hogy elfelejtett korábbi tankönyvekről „fújják le a

port”, fölfedezik és utánozzák hasznosítható mozzanataikat.

Kevésbé ismert és vizsgált az a tény, hogy a tankönyvelméletnek (tankönyvkutatásnak) is van „múltja”, története, a téma teoretikusai és publicistái eddig is éltek az összehasonlító adalékok felhasználásával, s ennek igénye napjaink tankönyvkutatásaiban, tankönyvelméleti munkáiban is jelen van. Végül arra is utalnunk kell, hogy milyen perspektívái, lehetőségei vannak a komparatív szemléletű kutatási módszer alkalmazásának, vagyis milyen összehasonlító kutatásokra, elemzésekre van szükség.

A legrégebbi idők „tankönyvei”

Az ókori világban egy-egy terjedelmes hősköltemény (például az „Iliász”) az oktatási tananyag részét képezte. Noha a tanítás-tanulás folyamata többnyire szóbeli formában valósult meg, ősi, kőbe vésett, cserépbe égetett vagy papirusztekercsekre írt „könyvek” is segíthették az oktatást. Közismert, hogy hatalmas könyvtárak is voltak az ókori világban. Ilyen volt Alexandria híres közkönyvtára, amelyben közel 49 ezer papírtekercset őriztek. (Az „Iliászt”-t 24 tekercsre tudták leírni.) A tekercsek hossza elérhette a 15–20 métert is. A könyvek másolását kisebb kézműves műhelyekben végezték, fellendült a könyvkereskedelem, vagyis a gazdagabb tanulók (szülei) könyvekkel is rendelkezhettek.

A középkorban már számos könyvről, sőt tankönyvről tudunk. A legterméke-

nyebb magyar neveléstörténész, *Mészáros István* (2) gazdag adalékokat szolgáltat arról, hogy milyen régi a „tankönyvügy”.

Elsősorban az ő munkáiból tudjuk, hogy az 1090-es évekből maradt ránk az első magyarországi könyvtárjegyzék: a panonhalmi kolostor leltára. Ebben több tankönyv is szerepel: két példány *Donatus*, három kötet *Cato*, *Cicero* beszédei *Catili* ellen, valamint egy *Lucanus*-mű. Az első ránk maradt, ma is kézbe vehető középkori kézírásos „tankönyvünk” a 12. századból való, s ma Esztergomban őrzik. Grammatikai, retorikai tananyagot, verses komputusz-szöveget (vagyis csillagászatot-matematikát) tartalmaz, valamint Cice-

ro egyik művének részleteit. A 13–14., majd a 15. századból már jóval több tankönyv maradt ránk. A középkori tankönyv-előállítás és tankönyvterjesztés egyszerűen történt: maga a diák írta le magának az egyes tananyagrészeket, a tanár által rendelkezésre bocsátott mintapéldány alapján. A jegyzet-tankönyv sorsa a leggyakrabban az lett, hogy ké-

szítője, mikor maga is pedagógus lett valamelyik káptalani, kolostori vagy városi plébániai iskolában, mintapéldánynak használta, időközben újabb szövegrészekkel gyarapította, illetve továbbadta ifjabb diáktársainak.

Az iskolák vezetői mintapéldányok alkalmazásával, ezzel az egész Nyugat- és Közép-Európában érvényesített, nálunk is alkalmazott módszerrel ugyanis természetes módon megoldották a tankönyvszükséglet kielégítését. Ennek azonban volt egy súlyos hátránya is: alkalmazása során, a többlépcsős másolás következtében, sok hiba, elírás, tévesztés is becsúszott az egyes másolatokba. De számos megrövidített, illetőleg más szövegekkel megtoldott

tanönyv is forgott közkezen. Egyes nagyobb nyugat-európai káptalani iskolák (később egyetemek) mellett nagyobb tankönyvkészítő műhelyek működtek, ahol hozzáértő szakemberek ügyeltek arra, hogy az írnokok tolla alól az eredeti példánnyal mindenben egyező tankönyvek kerüljenek ki. Ilyen nagy hírű tankönyvkészítő műhely működött a franciaországi Chartres káptalani iskolájában, ahonnan a pécsi püspök, *Bonipert* egy hibátlan *Priscianus*-kötetet kért – és kapott a 11. század elején.

Egy orosz szerző, *A. I. Markusevics* szinte „visszaigazolja” Mészáros István megállapításait egyik tanulmányában,

A tankönyvtörténet folyamata már csak azért is érdekes, mert a tankönyv konzervatív konstrukció (az amúgy is konzervatív iskolai oktatásban ez „rendszerkomfort”). A tankönyvírók legtöbbször nem vonhatják ki magukat az általuk használt egykori tankönyvek hatása alól, az előző tankönyvgarnitúrák közvetlenül hatnak a következőkre. Előfordul, hogy elfelejtett korábbi tankönyvekről „fújják le a port”, fölfedezik és utánozzák hasznosítható mozzanataikat.

amelyben a régi tankönyvek hosszú élettartalmára vonatkozó példákat mutat be:

„Aelius Donatus (i. sz. 4. sz.) latin nyelvtana a XVI. sz. közepéig szolgált tankönyvként, vagyis jó 13 évszázadon át... Mégis, ha a tankönyvek hosszú időtartamú szolgálatáról esik szó, semmi sem vetekedhet Eukleidesz ‚Elemivel’ (i. e. 300 körül). E könyv, helyesebben

az ‚Elemek’ első hat kötetének angol fordítása még a múlt század végén, azaz 22 évszázaddal megírása után is geometriai tankönyv volt az angliai iskolások számára. A bibliográfusok az ‚Elemek’ 2500 kiadását tartják számon a könyvnyomtatás elejétől a 19. sz. végéig a világ különböző országaiban!” (3)

Érdekes „nemzetközi” tankönyvvé vált *Sebald Heyden* német szerző ‚Puerillium colloquiorum formule’ című beszélgetésgyűjteménye, amely latin alapszövege mellett német, lengyel és magyar nyelven jelent meg Krakkóban 1527-ben.

A középkor kimagasló személyisége (*Rotterdam*) *Erasmus*, akinek az oktatásra, a tankönyvre gyakorolt hatását így méltatja egy-

kori neves tankönyvírónk, *Alszeghy Zsolt*:

„Az iskolai könyvek reformja minden országban Erasmus nevéhez fűződik. A humanisták között is nagy tekintélynek örvendő latin és görög tudása, elméjének kritikai hajlandósága, egyéniségének hódító varázsa tanítványok százait kapcsolta hozzá, akik messze hazájuktól a tőle tanult ismereteket... figyelmet lekötő előadásmódján adták át honi tanítványaiknak... Erasmus könyveinek hazai iskoláinkban való közvetlen használatáról nincs bizonysgom, de követőjének és barátjának, Melanchtonnak Retorikája már ott szerepel a sárospataki iskola tankönyvei között.” (4)

E részletekből – és további tankönyvtörténeti adalékok alapján – leszűrhető tanulság: A középkori századok közös „európai” nyelvének, a latinnak tankönyvi használata segítette a közös (keresztény, európai) kultúra elterjedését a különböző országokban, így Magyarországon is.

A Gutenberg-galaxis és a tankönyvek

Gutenberg kultúrát forradalmasító találománya, a könyvnyomtatás a 15. század közepétől kezdte éreztetni hatását az iskolákban is. Az első könyvsajtók alól főként bibliák, egyházi szertartáskönyvek kerültek ki nagyobb mennyiségben, de a harmadik „legkelendőbb” nyomtatvány a tankönyv volt, elsősorban a latin nyelvtankönyvek és gyakorlókötetek különféle fajtái.

Az 1600-as években több országban – köztük Magyarországon – tevékenykedett minden idők egyik legnagyobb pedagógusa és tankönyvírója, *Comenius (Komensky) Ámos János*. Az ő példája is mutatja, hogy az iskolai oktatás (tankönyvkészítés) ekkor egyetemleges, vagyis „nemzetközi”. A nagy pedagógus nemcsak elméleti műveiben fejtette ki az oktatás alapvető elveit, de a gyakorlatban is megvalósította azokat. A *„Didactica Magna”*-ban vázolt szemléltető oktatást az *„Orbis Pictus”* című tankönyvében váltotta valóra. Ez a tankönyv (magyarul *„Festett világ”*) hosszú időn keresztül a világ legnépszerűbb iskoláskönyve volt. Igen sok kiadást ért meg,

noha képanyaga időközben sokat változott. Nagy költők, tudósok, művészek vallották gyermekkoruk legszebb emlékének ezt a képekkel gazdagon illusztrált tankönyvet, amelyben a természetesség, a fokozatosság, a szemléletesség és más, Comenius által megfogalmazott oktatási alapelv érvényesült a kor technikai színvonalának megfelelően.

A 18. és a 19. század jelentette sok nép számára a nemzeté válás időszakát. Ennek megfelelően több országban indult meg az önállósodó, nemzeti nyelvű könyvkiadás, tankönyvkiadás. Ennek óriási irodalma van, a kor tankönyvei már olyan nagy mennyiségben készültek, hogy számos példányuk megtalálható a kisebb (városi, iskolai) könyvtárakban is.

Szabóné Fehér Erzsébet kandidátusi disszertációjában és dolgozatában értékes adalékokat szolgáltat az első magyar nyelvű tankönyvekről:

„A pataki kollégium tanterveinek, módszertani előírásainak megvalósítása az iskola tanáraitól függött. A református tanintézeteknek megvolt a lehetőségük arra, hogy tehetséges tanítványaikat külföldre küldjék tanulni. Innen nemcsak a fejükben hozták haza a tudást, a tudnivalók ismeretét, hanem tankönyveket is hoztak magukkal. Ugyanakkor ők maguk is megpróbáltak tankönyveket írni, mégpedig magyar nyelven is. 1796 és 1825 között már 16 magyar nyelvű tankönyv került ki pataki tanár tollából. Ezek közül kiemelkedő jelentőségű a *„Természeti história”* három kötete, mely külön tárgyalja az állatokat, a növényeket és az ásványokat, a *„természet három országát”*. (5)

Mérföldkő a magyar iskolák (és tankönyvek) történetében az 1777. évi *„Ratio Educationis”*, az első állami szintű oktatásügyi szabályzat, amely a következő tantárgyak oktatását írja elő: hittan, latin, számtan és mértan, természetrajz, biblia, földrajz, Magyarország története, görög nyelv, filozófia és jog, retorika, poétika, matematika, mitológia, logika, fizika, egyháztörténet, stílus. A *„Ratio”* a tankönyveket bonyolult körülírással fejezi ki, például a „tudományal és tananyaggal kapcsolatos

könyvek”, az „iskolai oktatás könyvei”. Az 1806-os második ‚Ratio’-ban már kialakulóban van a tankönyv kifejezés:

„Annak érdekében, hogy a tanításnak és tanulásnak... rendje mindenütt megvalósítható legyen, s hogy ne keletkezzék zavar az oktatás különbözőségéből, ki kell jelölni azokat a könyveket, amelyeket a tanítóknak használniuk kell a tananyag feldolgozása során – amíg e célra alkalmasabb és megfelelőbb tankönyvek napvilágot látnak –, hogy a tananyag a kiszabott idő alatt

megtanulható és teljes egészében elvégezhető legyen.” (6)

A ‚Ratio’ előírja, hogy királyi engedélyezés szükséges, „e nélkül egyetlen könyv iskolai használata sem rendelhető el.” Továbbá: könnyen megérthető, hogy a megfelelő könyvek összeállítása a királyi akadémiában folyó oktatás egyik legfontosabb tényezője, amely feltétlenül szükséges a tanárok munkájának segítésére, ez mutatja ugyanis számukra az irányt.

„Különös hely illeti meg az eszközök között a tankönyveket, amelyeket úgy kell megszerkeszteni, hogy ne legyen se túl bő, se hiányos, hanem az előadások számára kiszabott idő alatt kellően elsajátítható legyen, hogy rend uralkodjék általában az egész műben, mind pedig az egyes részletekben. Ezt szolgálja, ha a tananyag fő- és alfejezete címeit táblázatokba foglalják és így ezeket összekapcsolják, hogy a megelőzőket megvilágítsák és előkészítsék az utánuk következőket.” (7)

Az 1800-as években a tankönyvkiadás olyan haszonnal járt, hogy a szabályzatoknak a haszon elosztásáról, felhasználásáról

is gondolkodniuk kellett. A központosított hatalom monopolizálta a tankönyvkiadást, a tankönyvek hivatalos (és kizárólagos) kiadójának a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdát jelölte ki, amelyet korábban a jezsuiták szerveztek meg Nagyszombaton. Ez a nyomda „kizárólagossági jogot élvez mindazoknak a könyveknek kinyomtatásában, amelyeket Magyarország és társult részeinek iskoláiban használatra elrendeltek.” Más nyomda csak az Egyetemi Nyomda tudtával és hozzájárulásával jelen

tethetett meg tankönyveket, vagy külföldi tankönyvek fordításait. A Ratio 132§-a kimondja: „arra nyilvánvalóan ügyelni kell, hogy a tankönyvek a legolcsóbb áron legyenek kaphatók”. A második Ratio egyértelműen fogalmaz: „Mindegyik iskola összes tankönyvét a királyi tudományegyetem nyomdája állítja el, és ezeket az ország különböző részein működő könyvkereskedésekben árusítják, hogy mindenki számára könnyen hozzáférhetőek legyenek”. (8)

Az Egyetemi Nyomda végezte a

Az 1600-as években több országban – köztük Magyarországon – tevékenykedett minden idők egyik legnagyobb pedagógusa és tankönyvírója, Comenius (Komensky) Ámos János. Az ő példája is mutatja, hogy az iskolai oktatás (tankönyvkészítés) ekkor egyetemleges, vagyis „nemzetközi”. A nagy pedagógus nemcsak elméleti műveiben fejtegette ki az oktatás alapvető elveit, de a gyakorlatban is megvalósította azokat. A ‚Didactica Magna’-ban vázolt szemléltető oktatást az ‚Orbis Pictus’ című tankönyvében váltotta valóra. Ez a tankönyv (magyarul ‚Festett világ’) hosszú időn keresztül a világ legnépszerűbb iskolaskönyve volt. Igen sok kiadást ért meg, noha képanyaga időközben sokat változott.

nemzetiségi ábécés és olvasókönyvek megjelentetését is. Olykor kiváló szakembereket sikerült megnyernie a tankönyvírás számára. Így Verseghy Ferenc, Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály írt középiskolai magyar nyelvtankönyvet. Noha a tankönyvek kiállítása meglehetősen szürke és „kincstári” volt, bizonyos „tankönyvszagot” árasztottak az iskolai könyvek, mégis megindulhatott a tömeges és biztonságos, egyre inkább magyar nyelvű s nem utolsósorban olcsó tankönyvkiadás hazánkban.

A 19. század második felében az Osztrák-Magyar Monarchiát önmagában is különböző országok és népek alkották, tehát a Monarchián belüli tájékozódás is nemzetközi összehasonlításokkal kecsegtet. A dualizmus idején virágzott a magyar könyvkiadás, s tankönyvkiadásunk is megfelelt az európai magas színvonalnak. Erről tanúskodnak a legkülönbözőbb témájú tanulmányok, mint például *Tóthné Parázsó Lenke* disszertációja:

„A múlt század második felében a gimnáziumi tankönyvek színvonala gyorsan fejlődik, a művelődési anyagot tudományos igényességgel fogalmazzák meg, annak jobb megértését a képletek és reakcióegyenletek hatékonyan segítik... Újabb előrehaladás a századforduló idején tapasztalható, amikor a gimnáziumi tankönyvek színvonalasak és a szaktudomány új eredményeit is tükrözik, kiemelt figyelmet fordítanak a tanári demonstráció szerepére... A 20. század első felében a reáliskolák tankönyvei tovább fejlődnek, nem érződik rajtuk a kor politikai szelleme. A kémiakönyvek tudományosan rendezettek, szemléletesek, több kísérletet és konkrét példát említenek... A 20. század elején kidolgozott szemléltetés és tanulói munkáltatás elvei és gyakorlati tapasztalatai napjainkban is értékes információt jelentenek a hatékony oktatási módszerek kidolgozásában.” (9)

Értekes tájékoztatást nyújt a dualizmus időszaka történelemkönyveinek alakulásáról *Unger Máttyás* „A történelmi tudat alakulása középiskolai tankönyveinkben” című munkája: (10)

„Az egységesedési folyamat, különösen az ismeretanyag tantervi rögzítése és mindenre kötelező normaként való előírása, megnövelte a tankönyvek jelentőségét. Egyetlen tanár sem térhetett ki valamelyik jóváhagyott tankönyv használata elől. A régi beidegzettség azonban csak lassan változott. Kármán az 1880. évi utasításokban szükségesnek tartja, hogy külön figyelmeztesse a tanárokat a tankönyvhasználatra, s tiltsa a diktálást.... A tankönyvírói tábor a századfordulón rendkívül népes és összetételében is igen vegyes. Egy-

egy nagyobb sikerű szerző könyvei – kisebb-nagyobb átdolgozásokkal – több évtizeden át forgalomban maradnak. Horváth Mihály „Magyar történet”-e (a gimnázium III. osztálya számára) a szerző halála után, Marczali átdolgozásában még a kilencvenes években is használatos volt. Találunk tankönyvírókat a tudósok sorában, például Horváth Mihályt, Fraknói Vilmost, Csánky Dezsőt, Márki Sándort, Mika Sándort, Mangold Lajost, Angyal Dávidot, és akadnak jól képzett tanárok, például Varga Ottó, Ujházy László, Szigethy Lajos, Takáts György, Sebestyén Gyula stb., akik tankönyvírásra vállalkoznak.” (11)

Unger Máttyás érdekességként megjegyzi, hogy a kiegyezést minden tankönyvíró „tudomásul veszi”, de nem lelkesedik érte egyik sem, s a magyar történelmi múltat (szabadságharcainkkal együtt) csak a legszükségesebb mértékben igazították 1867-hez. A középiskolai tankönyvek egyébként mérsékelt hangneműek, sovinizmussal nem vádolhatók. A 19. század második felében a liberalizmus eszmeisége és a pozitívizmus módszere jellemezte a tankönyvügyet.

Tankönyvügyünk hullámszó változásai a 20. században

Az első világháborús és az azt követő tragikus események: forradalmak, a trianoni békediktátum – felbolygatták az iskola és tankönyvek világát is. A tanácsköztársaság új történelemtanítási koncepcióját azonban már nem tudták megvalósítani. Azt azért érdemes megjegyeznünk, hogy a forradalmi változások idején szinte azonnal sorra kerül az iskolai tankönyvek felülvizsgálata, új tankönyvek kiadásának igénye. Ez is jelzi, hogy fontos dologról van szó.

A két világháború közötti időszakban meglehetősen erőteljesen elítélték a dualizmus korszakának liberalizmusát, „hazafiatlanságát”, s folyamatosan erősítették a történelemtanítás aktuális célkitűzéseit, kiemelten is a keresztény és hazafias nevelést. Az elmúlt időszak pozitívista felfogá-

sát és tankönyvírási módszerét is felváltották, egyre többen álltak át a szellemtörténeti felfogás tankönyvi alkalmazására. A korszak legnagyobb méretű és leghatékonyabb szellemtörténeti jellegű történetírási emléke ebből az időszakból *Szekfű Gyula* „keresztény-magyar” koncepciója volt. A szellemtörténészek – így Szekfű Gyula – szerint is a szellem az egyes egyéneken, kivált nagy egyéniségekben objektíválódik. A „magyar” szellem, a „magyar lélek” megtestesítője felfogása szerint a „konzervatív-reformer” Széchenyi István, akinek legfontosabb programpontja a lelki megújulás. Ekkor erősödött – a Kossuth-kultusszal szemben – Széchenyi kultusza a tankönyvekben is. A Széchenyi-kultusz hatalmas tankönyvi irodalmából kötetnyi bibliográfiát állított össze az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum egyik munkatársa. (12)

Az 1925-ben létrehozott Tankönyvügyi Bizottság céljának tekintette a „tankönyvi túltermelés” korlátozását, „a legjobb, kevés számú tankönyv” kiválasztását. A *Klebelsberg Kuno* kultuszminiszter által életbeléptetett szigorításokat már a kortársak is azzal vádolták, hogy az addigi szabad tankönyvkiadás korlátozását, egyféle „tankönyvmonopólium” létrehozását kívánja megvalósítani. A dualizmus kori helyzethez képest kétségtelenül csökkent a tankönyvek száma, ám így is több, egymással versengő történelemkönyv-sorozat maradt forgalomban a legnagyobb kiadók (Athenaeum, Egyetemi Nyomda, Franklin, Szent István Társulat) gondozásában. A tudományos élet képvi-

selői visszahúzódtak, új nevek (többnyire tanároké) kerültek a tankönyvek címlapjaira. A tankönyvekben végképp eluralkodott a szellemtörténeti felfogás és módszer, fölerősödött nemcsak a forradalmak, de a dualizmus kori nézetek bírálata is, a könyvek kivitelezése színesebb, vonzóbb lett. Unger Mátyás megjegyzi, hogy feltűnően élénk a tankönyvírók mobilitása, változása, nemigen születtek huzamosabb ideig élő történelemkönyvek.

A szocializmus évtizedeiben a külföldi tájékozódás és „igazodás” lehetősége egyoldalúvá vált, csak a szocialista tábor országaira (elsősorban a Szovjetunióra) terjedt ki. Rövid „koalíciós” átmenet után a „fordulat évében” és azt követően a személyi kultusz időszaka, majd az egyre „puhuló”, mégis diktatórikus szocializmus néhány évtizede következett, amely a tankönyvkiadásban is gyökeres átalakulást hozott. Létrejött a tankönyvkiadás teljes és erőteljes állami monopóliuma, az állami akarat végrehajtásához a kiadók államosítása. A tankönyvkiadás legfontosabb bázisa a Tankönyvkiadó Vállalat lett. Impozáns statisztikai adatok bizonyítják az állami tankönyvkiadás mennyiségi felfutását, gyarapodását.

Míg 1946-ban 261 tankönyv látott napvilágot 3.564.900 példányban, 1963-ban már 1.053féle tankönyv jelent meg 16.161.700 példányban, 1976-ban pedig 1.438 féleség látott napvilágot 31.105.200 példányban. (1980-ban megindult az „apadás”, ekkor 1.421 tankönyv „mind-össze” 30 millió példányban jelent meg, s nagyjából ez a 30 millió példányszám stagnált a 80-as évek-

A tankönyvek összehasonlító elemzésének igénye, szükségessége már az első világháború után fölvetődött a Népszövetségben. Magyarországon Dezső Lipót és Olay Ferenc vizsgálta meg a szomszédos országok tankönyveinek magyarsággépét, s döbbenetes megállapításokra jutott. Kiderült, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolásában érdekelt országok tankönyvei hosszabb idő óta folyamatosan a magyarság lejáratását célzó, minden tudományos alapot nélkülöző tananyagokat tartalmaznak (például a magyarság „karikalábú”, ázsiai, vad népség, amely évszázadok óta kegyetlenkedik nemzetiségeivel, nem tud beilleszkedni a civilizált Európába).

ben. A rendszerváltás évtizedében megugrott a féleségek száma, de alig változott az összpéldányszám.)

A mennyiségi mutatók tehát kielégítőek voltak a szocializmus évtizedeiben, annál kevésbé a minőségek. A pártállam következetesen megkövetelte a marxista-leninista ideológia tankönyvi megvalósítását. Megszűnt mindenféle versengés, beköszöntött az „egyetlen tankönyv” (egy-egy tantárgyhoz egyetlen tankönyvsorozat) szűrke időszaka. Jellemző sorok a Tankönyvkiadó egyik évkönyvéből:

„Csaknem minden dolgozónkat bevon-
tuk a pártoktatásba. Nagy létszámú népne-
velői együttes foglalkozott a pártmunká-
val. Minden hónapban párttaggyűlést tar-
tottunk... Az oktatásügy helyzetével, tar-
talmával és feladataival a Magyar Dolgo-
zók Pártja külön is foglalkozott, megállá-
pította: olyan tankönyvekre van szükség,
amelyek a marxizmus-leninizmus szelle-
mét sugározzák az ifjúság számára... A
fordulat évével bekövetkezett változás
eszméi-politikai téren is előrelépést jelen-
tett... a tantervkészítők nagyban támasz-
kodtak a szovjet tapasztalatokra, szovjet
tantervekre és programokra.” (13)

Noha a szocializmus ideológiai ereje
egyre csökkent, a diktatúra „puhult”, gyö-
keres változásra csak a rendszerváltozással
(a 20. század utolsó évtizedében) kerülhe-
tett sor. A pluralista társadalommal párhuzam-
osan létrejött a választékot kínáló tan-
könyvpiac.

A tankönyvtörténet igen hálás kutatási
téma, ismerete nemcsak a tankönyvkészí-
tők számára fontos. A jövőben – a szocio-
lógia, szociológusok érdeklődése nyomán
– valószínű több figyelmet szentelnek a
tankönyveknek a történelemtudomány
művelői és a politológusok is.

Tankönyvek a nemzetközi összehasonlítások tükrében

A tankönyvek összehasonlító elemzésé-
nek igénye, szükségessége már az első vi-
lágháború után fölvetődött a Népszövet-
ségben. Magyarországon *Dezső Lipót* (14)
és *Olay Ferenc* (15) vizsgálta meg a szom-

szédos országok tankönyveinek magyar-
ságképét, s döbbenetes megállapításokra
jutott. Kiderült, hogy az Osztrák-Magyar
Monarchia feldarabolásában érdekelt or-
szágok tankönyvei hosszabb idő óta folya-
matosan a magyarság lejáratását célzó,
minden tudományos alapot nélkülöző tan-
anyagokat tartalmaznak (például a ma-
gyarság „karikalábú”, ázsiai, vad népség,
amely évszázadok óta kegyetlenkedik
nemzetiségeivel, nem tud beilleszkedni a
civilizált Európába).

A második világháborút követően hang-
súlyossá vált az a kívánság, hogy az eddig
ellenségeskedő népek és országok reális,
sőt inkább vonzó képet alakítsanak ki és
oktassanak egymásról. Ennek jegyében
csakhamar sor került a francia és német
(NSZK-beli) tankönyvek kiigazítására. Az
UNESCO által is szorgalmazott tankönyv-
kiadási együttműködés előterében a meg-
békélés gondolata állt. 1951-ben a történe-
lemtanárok Braunschweigben tartott nem-
zetközi kongresszusának kezdeményezé-
sére a Braunschweigi Pedagógiai Főiskola
kebelében megalakult a Nemzetközi Tan-
könyvjavítási Intézet, melynek első veze-
tője *Georg Eckert* lett (1974-ben bekövet-
kezett haláláig), az ő nevét vette fel e
jelentős intézmény.

A Georg Eckert Nemzetközi Tankönyv-
kutató Intézet könyvtára 70 országból
származó mintegy 130.000 féle földrajz és
történelem tankönyvnek ad helyet. A né-
met állomány a 18. századig nyúlik visz-
sza, tehát kitűnő lelőhely a tankönyvtörté-
neti kutatások számára. Az intézmény
önálló, belső kutatások mellett nemzetkö-
zi konferenciák és más programok meg-
szervezésére is vállalkozik, külföldi kutá-
tókat fogad, szakbizottságokat szervez és
mozgat, publikálási lehetőségeket biztosít
és szorgalmaz. A GEI munkatársai javas-
latokat tesznek ugyan, de irányelvekről
vagy „kötelező erejű” végrehajtási utasítá-
sokról nem tudnak és nem is akar-
nak dönteni.

Az összehasonlító tankönyvkutatás
ezen vonulata az elmúlt évtizedekben is
folytatódott, erről tanuskodik néhány érde-
kes tanulmány és egy könyv.

Egy cikkében *Waczulik Margit* tanulságos torzító tényezőre mutat rá, amikor az osztrák tankönyvek magyarságképevel foglalkozik:

„Megpróbáltunk annak is utánanézni, milyen forrásokból merítik a tankönyvek Magyarországra vonatkozó ismereteiket. Nagy többségükben a század közepén megírt, akkor modern, de még a régi monarchiabeli nézetek alapján álló anyagot tartalmaznak, ... Ezen a ponton azonban ne a szomszédunkban keressük a hibát. Mi is felelősek vagyunk azért, hogy múltunkról – mondhatnám úgy is, jelenünk magyará-

zatáról – csak olyan

későn és olyan kis mértékben tájékoztattuk a nemzetközi közvéleményt.” (16)

Kézénfekvő nemzetközi összehasonlító téma lett ismét az egyes országok tankönyveinek rólunk, magyarokról szóló tanítási anyaga, mert az egyes országok között a történelemkönyvek egyeztetése folyamatosan (noha nem túl nagy eredményekkel) zajlott. E téma elsőrangú szakértője *Szabolcs Ottó*, aki kitűnő könyvet is publikált *„Külföldi tankönyvek magyarságképe”* címmel. *Szabolcs Ottó* az osztrák, a német (NDK-beli és NSZK-beli), a jugoszláviai (szlovén), a lengyel, a szlovákiai és a finn történelemkönyveket vizsgálta, s számos olyan egyoldalúságot, hibát mutatott ki, amelyet azóta a legtöbb országban már többé-kevésbé korrigáltak. Igen sok elfogultságot, torzítást, előítéletet, sztereotípiát talált, de emellett olykor szép beállításokat, elismeréseket is „elkönyvelhetett”. (17)

A 20. század második felében egyébként nem csupán német földön tudatoso-

dott és kezdett kibontakozni az összehasonlító tankönyvkutatás. Párizsban, Hágában, Bécsben, Brüsszelben és Washingtonban csakúgy kezdtek foglalkozni tankönyvkutatással, tankönyvelméleti kérdésekkel, mint Moszkvában, Belgrádban, Bukarestben, Berlinben, Varsóban, Szófiában és Budapesten. Sorra létesültek kisebb-nagyobb tankönyvgyűjtemények és kutatócsoportok, kutatási projektek indultak, tanulmányok születtek. A nyugati régióban a Világbank lett a motorja a tankönyvkutatásoknak, amelyekben így értelem-

A 20. század második felében egyébként nem csupán német földön tudatosodott és kezdett kibontakozni az összehasonlító tankönyvkutatás. Párizsban, Hágában, Bécsben, Brüsszelben és Washingtonban csakúgy kezdtek foglalkozni tankönyvkutatással, tankönyvelméleti kérdésekkel, mint Moszkvában, Belgrádban, Bukarestben, Berlinben, Varsóban, Szófiában és Budapesten. Sorra létesültek kisebb-nagyobb tankönyvgyűjtemények és kutatócsoportok, kutatási projektek indultak, tanulmányok születtek. A nyugati régióban a Világbank lett a motorja a tankönyvkutatásoknak, amelyekben így értelem-szerűen a gazdasági-gazdaságossági néző-

pont kezdett dominálni. Fontos kutatási terület maradt a tankönyvjóváahagyás (és az iskolai tankönyvválasztás, ellátás) rendszerének vizsgálata. Számos minőségvizsgálati teszt, bevélszvizsgálati eljárás jött létre, a kiadók szinte kötelezően folytatnak „nyomonkövetést”, bevélszvizsgálatokat.

Az egykori európai szocialista világban az állami tankönyvkiadók vállaltak szerepet a tankönyvkutatásokban. Moszkvai irányítással, változó színhely-

lyel és témakörben időről időre nemzetközi tanácskozásokat hirdettek, ezeken ajánlásokat fogadtak el. Az egykori tanácskozások dokumentumaiból kitűnik, hogy a szovjet és az NDK-beli tankönyvelméleti szakemberek „diktáltak”, a többi országban elsősorban az ő tanaikat próbálták népszerűsíteni és megvalósítani. Kétévente tartottak tanácskozásokat, így 1976-ban Bukarestben, 1978-ban Budapesten, 1980-ban Varsóban, 1982-ben Moszkvában, 1984-ben Berlinben, 1986-ban ismét Moszkvában. E tanácskozások témái vál-

tozatosak voltak, de dominált a tankönyvek ideológiai kérdéseinek meg-vitatása.

Magyar-jugoszláv és magyar-német tankönyvi vegyes bizottságok is működtek, s folyamatos volt a kiadók szakembereinek kölcsönös látogatása. Ehhez egy adalék a Tankönyvkiadó Vállalat évkönyvéből:

„Szakembercsere keretében 1975 és 1984 között kiadónk dolgozói, összesen 209 fő 933 napot töltött a szocialista országok tankönyvkiadóinál, és 187 főt 914 nap itt-tartózkodással fogadtunk ugyanezekről a partnerektől. Nemzetközi kapcsolataink eredményének tekintjük a közös kiadású művek évről évre gyarapodó számát. A közös kiadások elsősorban a szovjet Russzkij Jazik kiadóval rendszeresek.” (18)

Folyamatos volt a tankönyvelméleti tanulmányok és előadások kölcsönös megismerése és cseréje is, pontosabban a szovjet és NDK-beli tanulmányok átvétele. Magyarországon több, könyvünkben is idézett kötet is erről tanúskodik. Így például „A korszerű tankönyv”, „A korszerű tankönyv modellje” (döntő többségében német munkákból álló cikkgyűjtemény) vagy a „Szovjet tankönyvelméleti tanulmányok” című tanulmánykötet.

Az 1967-ben napvilágot látott „A korszerű tankönyv” című kötet a „Tankönyvelméleti tanulmányok” alcímet viseli, s a kötet lengyel, német és szovjet szerzői egyaránt előszeretettel használják a „tankönyvelmélet” kifejezést – a tankönyvkutatás mellett.

A lengyel Czesław Maziarz már rövid kategorizált összefoglalást is ad a tankönyvkutatásokról. Eszerint a következő kutatásmethodikai csoportok jöhetnek számításba: 1. Analitikai-logikai módszerek. 2. Történeti módszerek. 3. Empirikus módszerek. 4. Analitikus összehasonlító módszerek. (19)

A kilencvenes évek nagy rendszerváltási folyamatában természetszerűen ismét szóba került a tananyagok, tankönyvek anyagának korszerűsítése is. Igen korán, már 1990 nyarán Regionális Világbanki Konferenciát szerveztek Budapesten angol, amerikai (USA-beli), cseh, francia, lengyel, magyar, német, szlovák és román

résztevőkkel, izraeli, indiai és török vendégekkel. (20)

Ha olyan összehasonlító vizsgálatokat folytatunk, amelyben hazai és nyugati tankönyveket vetünk egybe, tapasztalhatjuk a „rokonságot”, helyenként az egyezést. A jövőben is hálás tankönyvelméleti téma lehet a tankönyvtörténet fejlődésének nyomon követése párhuzamosan több országban, Európában és egyes Európán kívüli országokban.

Jegyzet

(1) NAGY Sándor: *Az oktatás elméleti alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Bp, 1986. Harmadik kiadás. 291. old. A taneszközök „generációinak” tanát több didaktikakönyv átvette, a pedagógusjelöltek tananyagként tanulják. Eltérés legfőképpen abban van, hogy a korábbi könyvek négy, az újabbak esetenként öt taneszköz-generációról beszélnek, idesorolva a számítógépes információhordozókat.

(2) MÉSZÁROS István: *Mióta van iskola?* Móra Kiadó, Bp, 1982.

(3) A. I. MARKUSEVICS: *Mozzاناتok a tankönyv történetéből*. In.: *Szovjet tankönyvelméleti tanulmányok*. (Szerk.: DÜRR Béla és D. D. ZUJEV.) Tankönyvkiadó, Bp, 1985. 16. old.

(4) ALSZEGHY Zsolt: *Adalékok a magyarországi iskoláskönyvek történetéhez*. Magyar Középszkola, 1930/7–8. sz. 109–110. old.

(5) FEHÉR Erzsébet: *Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a kollégium alsó és középső szintje számára 1793–1848*. Miskolc, 1989. FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*. OPKM, Bp, 1995.

(6) *Ratio Educationis* (magyar kiadás, ford. MÉSZÁROS István). Akadémiai Kiadó, Bp, 140. old.

(7) *Ratio Educationis*: i. m. 317. old.

(8) *Második Ratio Educationis*. 1806. 26 §.

(9) TÓTHNÉ PARÁZSÓ Lenke: *Természettudományos szemlélet és tanulói aktivitás a hazai középszintű kémiaoktatásban 1850–1945*. 94–95. old. Kézirat.

(10) UNGER Máttyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben*. Tankönyvkiadó, Bp, 1976.

(11) UNGER Máttyás: I. m. 26–28. old.

(12) VERŐCEI Katalin: *Széchenyi István a tankönyvekben*. Bibliográfia. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp, 1995. 126. old. (Neveléstörténeti bibliográfiák 15.)

(13) *Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat – Tankönyvkiadó Vállalat évkönyve 1949–1989*. (Szerk.: PÉTRÓ András.) Tankönyvkiadó, Bp, 1989. 63–73. old.

(14) DEZSŐ Lipót: *Mit tanítanak rólunk a külföldi iskolákban?* Dunántúli Nyomda, Szombathely, 1928. 96. old.

(15) OLAY Ferenc: *Magyarország a francia tankönyvek torzító tükrében*. Egyetemi Nyomda, Bp, 1931. 24. old.

(16) WACZULIK Margit: *Az osztrák tankönyvek magyarságképe*. Történelemtanítás, 1987/4. sz. 27–32. old.

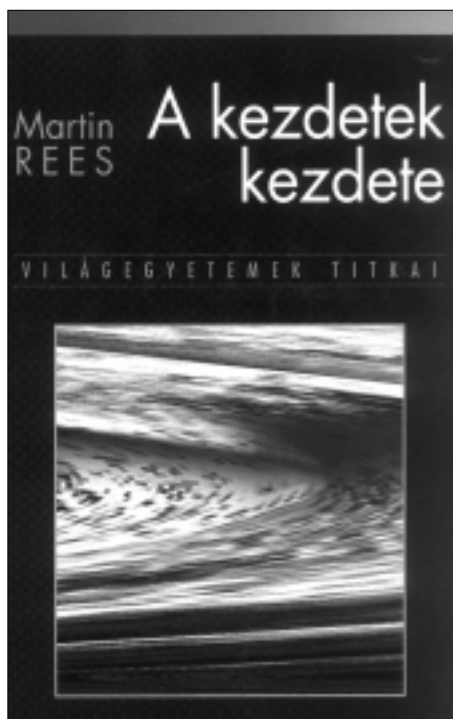
(17) SZABOLCS Ottó: *Külföldi tankönyvek magyarságképe*. Tankönyvkiadó, Bp, 1990. 260. old.

(18) *A Tankönyvkiadó évkönyve 1984–1985*. (Szerk.: PETRÓ András) Tankönyvkiadó, Bp, 1985. 200–201. old.

(19) MAZIARZ, Cz.: *A tankönyvelmélet néhány problémája*. In: *A korszerű tankönyv*. Tankönyvkiadó, Bp, 1967.

(20) Lelőhely: Nemzeti Szakképzési Intézet, Bp.

Karlovitcz János

A Vince Kiadó és az Athenaeum Kiadó könyveiből